

Гончарук Р. А.,

Рівненський державний гуманітарний університет, м. Рівне

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ УТВОРЕННЯ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ З ТОПОНІМІЧНИМ КОМПОНЕНТОМ (на матеріалі німецької мови)

У статті досліджено джерела, шляхи утворення та функціонування у мові фразеологічних одиниць з топонімічним компонентом на матеріалі фразеологізмів в німецькій мові.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, концепт, топонім, семантична структура.

В статье изучаются источники, пути возникновения, а также функционирование в языке фразеологических единиц с топонимическим компонентом на материале фразеологизмов в немецком языке.

Ключевые слова: фразеологическая единица, концепт, топоним, семантическая структура.

Sources, ways of origin and also the functioning in the language of phraseological units with toponymic component in German are studied in the article.

Keywords: phraseological unit, concept, toponym, semantic structure.

Постановка проблеми. На сьогоднішній день інтерес до процесів номінації у цілому, і вторинної номінації зокрема, у зв'язку із розвитком семасіології й ономасіології не тільки не згасає, але з кожним роком помітно зростає. Одна з комплексу проблем вторинної номінації – оцінка продуктивності окремого рівня мовної системи та його одиниць. Одним із таких рівнів є фразеологія та її одиниці – фразеологізми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На вагоме значення фразеологічних одиниць мови при дослідженні окремого концепту чи цілої концептосфери вказують, зокрема, А. Вержицька [7], Й. Дапчева [10], В. Старко [4], [5] та інші мовознавці.

Тому **метою** даної розвідки є дослідження причин виникнення й процесу розвитку фразеологічних одиниць (ФО) з топонімічним компонентом. **Об'єктом** дослідження виступають фразеологічні одиниці з топонімічним компонентом. **Актуальність** дослідження визначається все більш зростаючим інтересом до вивчення фразеологічних одиниць з топонімічним компонентом, як символічних засобів матеріального і духовного усвідомлення світу певним етносом.

Виклад основного матеріалу дослідження. Фразеологізм, як одиниця мовної системи – складне і багатогранне явище. Термін фразеологія (phraseologie) вперше був використаний Ш. Баллі у назві розділу, де розглядалися стійкі сполуки слів [1, с. 16].

З погляду внутрішньомовних змін, виникнення фразеологічних одиниць німецької мови відбувається семантичним, структурним, структурно-семантичним шляхами, та на основі запозичення фразеологізмів з інших мов [2, с. 84]. З-поміж шляхів фразотворення, найважливішим є процес перенесення значення або фразеологічна транспозиція [2, с. 95]. Для фразеологічних одиниць з топонімічним компонентом (ФОТК), характерними є первинний та вторинний фразотворчі процеси, які у наукових студіях з фразеології позначаються як первинна і вторинна транспозиція фразеологізму. Проаналізований у даному дослідженні матеріал засвідчує, що перенесення значення пов'язане з перебудовою семантичної структури топонімів у складі фразеологічної одиниці (ФО).

З розвитком когнітивної семантики з'явилась можливість представити семантичну структуру різних типів мовних одиниць у вигляді певним чином упорядкованого набору блоків однотипної інформації, кожен з яких має свою семну структуру [2, с. 107]. Для нашого дослідження важливим було з'ясувати, чи правомірним буде такий підхід до власних назв, зокрема топонімів. Розуміння природи географічної назви як лінгвістичного і культурно-історичного явища дозволяє, на думку М.В. Горбаневського [9, с. 339], представити топонім як головний корпус наших екстралінгвістичних знань, уявлень про назву і об'єкт (за яким закріплені топонім).

Топонім має найвищий ступінь синтетичності (концентрації), тобто містить у своїй об'єктивній структурі різноманітну інформацію, лінгвістичну та екстралінгвістичну. Дану інформацію пропонуємо розподілити на такі блоки, як: адресно-ідентифікаційний, граматичний (структурно-словотвірний), функціонально-стилістичний (нормативно-мовний), етимологічний, культурно-історичний, емотивний, текстовий (перифрастичний). Ці блоки знань можна співвіднести з поняттям про «сему» [11, с. 437-438]. Тоді для них буде характерною ієрархічна семна залежність (родові, видові та потенційні семи). Ряд блоків знань має тенденцію до постійної і частотної актуалізації (напр., адресно-ідентифікаційний, нормативно-мовний), інші актуалізуються нерегулярно. Актуалізація культурно-історичної чи етимологічної інформації (потенційні семи) є поштовхом для створення образу. Актуалізація потенційних сем імені викликає перебудову семантичної структури топоніма, що є мотивуючою базою формування фразеологічного значення. [12].

Запропонована семна структура топонімів базується на положеннях В. Бланара про власну назву як єдність загального, одиничного і специфічного положення В.Гака [8], про те, що відношення між архісемами та диференційними семами не є незмінними:

- *інтегральні семи*, властиві всім видам власних назв:
  - категоріальну сему «предметність»;
  - субкатегоріальну сему «конкретність»;
  - субкатегоріальну сему «власна назва / пропріальність»;
  - субкатегоріальну сему «одиничність»;

- *диференційні семи*, властиві тільки топонімам:– субкатегоріальну сему «неживий предмет»;
  - сему «локальність» (співвіднесеність з певною точкою земної поверхні);
  - сему «розрядність» (можливість віднесення географічної назви до певної групи в рамках топоніміки: «гідронім», «оронім», «ойконім»);

• *індивідуальні або потенційні семи*, які відображають побічні ознаки об'єкта, реально існуючі або уявні. Подібно до істотних, неістотні ознаки теж можуть бути предметно-логічними і емотивними. З-поміж предметно-логічних сем у топонімів можна виділити також семи «розмір», «адміністративне положення», «шляхи сполучення», «економічне значення» (об'єкта), «культурно-історичне значення», «дотопонімічне значення» (походження). Емотивні семи містять в собі оцінність, емоційний тон, силу та інтенсивність [12, с. 35].

Розглянемо семну структуру топонімів на прикладі імені *Blocksberg* [3, с. 12]. З усіма іменниками назву *Blocksberg* поєднує сема «предметність». *Blocksberg* – це назва конкретного об'єкта, і як власна назва, протистоїть усім іншим назвам – загальним, речовинним і збірним, позначаючи одиничний об'єкт – гору Брокен. На відміну від антропонімів і зоонімів, *Blocksberg* – це ім'я неживого об'єкта – гори, отже – це оронім. З-поміж потенційних сем, предметно-логічними є семи «розмір» (висота гори становить 1142 метри), «адміністративне положення» (Брокен знаходиться в Гарці, який розташовано на межі двох федеративних земель Німеччини – Саксонії-Ангальт та Тюрингії), «шляхи сполучення» – вузькоколіійною залізницею, найдовшою в Німеччині (130 км), можна потрапити до вершини Гарца, тобто до Брокена. Починаючи з XVII ст. назва *Blocksberg* ідентифікувалася з горою Брокен як місцем збору нечистої сили, отже, топонім *Blocksberg* має в потенції емотивно-логічну сему «місце збору нечистого духу» та емотивну сему «негативна оцінка» з боку суспільства.

Звичайно, основною функцією топоніма є номінативна функція, але у контексті він вступає у зв'язок з іншими мовними знаками і набуває функції предикації. У складі фразеологічної одиниці топонім не реалізує своєї ономастичної функції, тобто функції індивідуалізуючого знака-ідентифікатора, а виступає засобом типізації певних ознак об'єкта, що призводить до перетворення його на загальну назву. Апелятивнація топоніма пов'язана з перебудовою семантичної структури імені. Потенційні семи топоніма, які раніше знаходились на периферії семантичної структури імені, актуалізуються. Оскільки у теорії фразеології існує думка, що фразеологізми «покликані до життя, щоб не стільки відображати реалії об'єктивної дійсності, скільки виражати суб'єктивно-емотивне ставлення до них» [13, с. 37], то можна припустити, що переважна більшість топонімів актуалізує в складі ФО неістотні ознаки емотивного і емотивно-логічного характеру. Актуалізовані семи отримують статус диференційних. Це положення підтверджує топонім *Blocksberg*, який входить до складу ФО *j-n auf den Blocksberg wünschen* – «посилати кого-небудь дуже далеко, до чорта» [14, с. 74]. Актуалізація потенційних емотивно-логічної та емотивної сем імені – «місце зборів нечистого духу» і «негативна оцінка» – спричинює деактуалізацію диференційних сем «оронім», «локальність» та інтегральних сем «одиничність», «власна назва», й призводить до апелятивної семантизації топоніма, у результаті чого назва *Blocksberg* може використовуватися у значенні «місце зборів нечистої сили» щодо потенційно необмеженої кількості денотатів. В результаті переосмислення значення топоніма, утворюється емотивно маркований компонент, наявність якого на фоні нейтральних компонентів сприяє емотивній детермінації всього висловлювання. Подібні семантичні зміни торкаються і синтаксичних характеристик топоніма, коли останній починає вживатися у предикативній функції, змінюючи свою сполучуваність з іншими словами, тобто топонім виступає у переосмисленому варіанті тільки у певному контекстуальному оточенні – *j-n auf den Blocksberg wünschen*, що свідчить про одиничну сполучуваність (ідіоматичність).

Таким чином, шляхом вибіркової сполучуваності, актуалізації і перегрупування сем, виникає нова ієрархічна залежність смислових елементів топоніма. Транспозиція сем топоніма породжує певні відносини між первинними значеннями компонентів вільного словосполучення, у результаті чого вільне словосполучення набуває фразеологічного значення.

Процес перебудови семантичної структури топоніма, як рушійний фактор створення узагальнено-метафоричного значення ФО, можна проілюструвати іншим прикладом. Топонім *Kassel* у своїй семантичній структурі має інтегральні семи «предметність», «конкретність», «власна назва», «одиничність»; диференційні семи «неживий предмет», «локальність», «розрядність» (ойконім). Потенційними семами предметно-логічного характеру будуть семи «адміністративне положення» (федеративна земля Гесен), «розмір» (єдине велике місто Північного Гесену, кількість населення – 202 000 чоловік), «шляхи сполучення» (місто розташоване на перехресті важливих автомагістралей, належить до міжнародних експрес-ліній німецької залізниці), «економічне значення» (економічний центр Північного Гесену відомий завдяки будівництву локомотивів, вагонів, а також як центр оптичної промисловості), «культурно-історичне значення» (всесвітньо відомий центр міжнародної виставки сучасного мистецтва «Documenta»; з 1814 р. до 1822 р. Касель є місцем проживання братів Грім – авторів «Німецького Словника» та великої збірки народних казок й казок для дітей; за часів північноамериканської колоніальної війни 1776-1783 рр. Касель був місцем зборів призовників, яких гесенські князі продавали англійцям для участі у війні проти Північної Америки; з 1870 р. Касель був місцем заслання Наполеона III, якого було взято у полон біля Седану під час франко-прусської війни 1870-1871 рр.).

Факт продажу гесенськими князями підданців-новобранців для участі у війні (потенційна предметно-логічна сема) зазнав негативної оцінки з боку німецького суспільства (потенційна емотивна сема), що обумовило вживання топоніма *Kassel* у значенні «місце зборів нещасних, силою вигнаних на війну рекрутів» (потенційна емотивно-логічна сема). В результаті злиття потенційних емотивних сем, «емоційний стан або комплекс емоцій, який супроводжує процес рекрутизації» (горе, сум, ненависть тощо), «інтенсивність протікання емоцій» (незадоволення – гнів – обурення) та імпліцитної предметно-логічної семи «спрямованість руху на віддалення від вихідного місцезнаходження», утворюється в потенції емотивно-логічна сема «інтенсивність руху, геть».

У складі звороту *Ab nach Kassel* – буквально «Геть до Каселя!» [3; 12] відбувається актуалізація потенційних емотивно-логічних сем імені *Kassel*, і, як наслідок, дезактуалізація інтегральних сем «власна назва», «одиночність», диференційних сем «локальність», «ойконім», що призводить до перебудови семантичної структури топоніма й перетворення його на загальну назву. Апелятивізація топоніма підсилює узагальнено-метафоричне значення ФО: *Ab nach Kassel* – «Геть звідси! Геть з очей!».

Основною рисою семантичного розвитку фразеологізму *Ab nach Kassel!* – «геть звідси!» є зміна ступеня метафоричного зрушення і втрата контекстних й ситуативних асоціацій. Це виявляється у затемненні образу, що відбувається під впливом лінгвістичних й екстралінгвістичних факторів.

Екстралінгвістичним фактором слугує зникнення реалії, яка спричинила первинне утворення фразеологізму. Затемнення образності призводить до втрати ефекту «совмещенного видення двух картин» [13, с. 56] та до збільшення ступеня абстракції ФО, яка полягає у відхиленні від значення прототипу. Той факт, що з 1870 р. Касель стає місцем заслання Наполеона III, сприяє оновленню образу фразеологізму і його діалектному поширенню, внаслідок чого відбувається розширення сполучуваності ФО з іншими одиницями у мовленні. При цьому фразеологізм набуває значення «скатертю дорога!» Подальший розвиток семантики і сполучуваності фразеологічного звороту *Ab nach Kassel!* відповідає семантичному закону, за яким кінцевим етапом семантичного розвитку є вираження емоції або інтенсивності: у німецькій фразеології ХХ ст. цей фразеологізм починає використовуватись у ролі жартівливого вигуку при від'їзді або прощанні.

Таким чином, затемнення вихідної образності і оновлення затемненої образності є механізмами семантичних перетворень, які ведуть до утворення ФОТК на базі ФОТК.

Модифікація змісту ФОТК при незмінній формі відбувається також за рахунок розширення лексико-семантичної і синтаксичної сполучуваності ФОТК з іншими одиницями у мовленні та зміни їхньої функціонально-стилістичної належності. Наприклад: *über den Jordan gehen* (літ.) «потрапити в царство мертвих, втратити життя» [4, с. 583] – (розм.-фам.) «протягнути ноги, відкинути купита» [3, с. 442] – (розм.) «стати непридатним для використання, зіпсуватися, порватися (про речі)» [2, с. 512].

Зміна ступеня узагальнено-метафоричного значення досягається також за рахунок індукування додаткових диференційних сем значення ФОТК і зміни функціонально-стилістичного компонента значення. Так, вираз *Sodom und Gomorrha* належить до фразеологізмів біблійного походження. Біблійні міста Содом і Гомора позначали спочатку «спотворений Єрусалим». Згодом, у результаті узагальнення й абстрагування від біблійної ситуації й поширення в античному суспільстві, вираз набув значення «гріх, грішний світ, кара господня» [15, с. 17]. У такому значенні, цей фразеологічний зворот здавна використовувався у німецькій церковній літературі.

Неодноразове звернення до біблійної ситуації у побуті спричинило конкретизацію вихідної ситуації й появу відтінків значення даної ФО: зв'язок «кара господня за гріхи» – «гріхи: розпуста, аморальність» реалізувався у актуалізації індивідуальних емотивно-логічних сем «розпуста, аморальність», «безладдя» у семантичній структурі топонімів Содом і Гомора. Внаслідок індукування додаткових диференційних сем, відбулося звуження значення вихідного фразеологізму. Паралельно цього відбувається перехід даної ФОТК із книжно-розмовного у фамільярно-розмовний стиль. Подальший розвиток фразеологізму *Sodom und Gomorrha* відповідає тенденції до звуження значення. Схематично розвиток ФОТК можна представити таким чином: *Sodom und Gomorrha* – (літ.-розм.) «гріх; кара господня» [6, с. 345] – (розм.) «розпуста; безладдя» [3, с. 213] – (груб.) «місце, подія найвищого ступеня аморальності» [2, с. 234]. Даний приклад є свідченням того, що «розумова діяльність людини є рухом її думки від часткового до загального, і назад до індивідуального».

Висновки. Таким чином, можливість перебудови семантичної структури топонімів закладена у наявності потенційних сем, актуалізація окремих з них зумовлює дезактуалізацію певних диференційних й інтегральних сем імені. Зміна семантичної структури призводить до зміни функції топоніма з ідентифікуючої на характеризуючу. Результатом цієї функціональної трансформації є зміна сполучуваності переосмисленого імені з іншими словами – ідіоматичність. Сукупність зазначених факторів спричинює утворення фразеологізму. Включення усталеного виразу до складу мовної системи свідчить про завершення первинного процесу фразеологізації і початок функціонування й розвитку у мові самостійної ФО.

До **перспектив** дослідження можна віднести детальніший розгляд утворення нових фразеологізмів з топонімічним компонентом на базі вихідних ФОТК, що відбувається за допомогою семантичних видозмін при стабільній формі фразеологізму, шляхом структурних видозмін (без зміни значення ФО), а також за допомогою структурно-семантичних видозмін.

Література:

1. Баран Я. А. Основні питання загальної та німецької фразеології. / Я. А. Баран. – Львів : Вища школа. Видавництво при Львівському у-ті, 1980. – 156 с.
2. Гаврис В. І., Пророченко О. П. Німецько-український фразеологічний словник. / І. В. Гаврис, О. П. Пророченко. – К. : Рад. школа, 1981. – 800 с.
3. Осовецька Л. С., Сільвестрова К. М. – Фразеологічний словник німецької мови / Л. С. Осовецька, К. М. Сільвестрова. – К. : Рад. школа, 1964. – 715 с.
4. Старко В. Ф. Концепт ГРА. [Монографія]. / В. Ф. Старко – Луцьк : РВВ «Вежа» Волинського держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – 204 с.
5. Старко В. Ф. Терміни «концепт» і «категорія» в дослідженні мовної категоризації світу / В. Старко // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка»: Серія «Проблеми української термінології». – Л., 2012. – № 733. – С. 42-48.

6. Бинович Л. Э., Гришин Н. Н. Немецко-русский фразеологический словарь / Л. Э. Бинович, Н. Н. Гришин. – М. : Русский язык, 1975. – 730 с.
7. Вержбицкая А. Язык. Культура. Познание / А. Вержбицкая. Пер. с англ., отв. ред. М. А. Кронгауз, вступ. ст. Е. В. Падучевой. – М. : Русские словари, 1996. – 416 с. ISBN 5-89216-002-5
8. Гак В. Г. Сопоставительные исследования и переводческий анализ./В.Г. Гак // Тетради переводчика. – М., 1979. – Вып. 16. – С. 11-21.
9. Горбаневский М. В. Лингвокультурология и топонимика: новый взгляд на природу географических названий / М. В. Горбаневский // В начале было слово... Малоизвестные страницы истории советской лингвистики [Текст] : [Монография]. – М. : Изд-во Ун-та дружбы народов, 1991. – ISBN 5-209-00238-1. – С. 339-342.
10. Дапчева Й. Фразеологизмы, обозначающие интеллектуальные свойства человека в болгарском и русском языках: Семантический и лингвокультурологический аспекты / Й. Дапчева // Вестник Московского университета: Сер.19: Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 01/2006. – N1. – С. 172-184.
11. Новиков Л. А. Сема / А. Л. Новиков // Лингвистический энциклопедический словарь. – М. : СЭ, 1990. – 446 с.
12. Blonar V. Teoria vlastneho mena. Status, organizacia a fungovanie v spolocenskej komunikacii / V. Blonar. – Bratislava : Veda, 1996. 250s, ISBN 802240490X, 978802240907
13. Fleischer W. Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache / W. Fleischer. – Leipzig : Bibliographisches Institut, 1982. – 265 s.
14. Häusermann J. Phraseologie. Hauptprobleme der deutschen Phraseologie auf der Basis sowjetischer Forschungsergebnisse./ J. Häusermann. – Max Niemeyer Verlag Tübingen, 1977. – 316 s.
15. Klappenbach R. Probleme der Phraseologie./R. Klappenbach.// Wissenschaftliche Zeitschrift der Karl-Marx Universität Leipzig. Gesellschafts-und Spracw. – Leipzig, 1968. – №6. – 316 s.